

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Csengeri Piroska

Az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának késői csoportjai
Északkelet-Magyarországon

(Az újabb kutatások eredményei Borsod–Abaúj–Zemplén megyében)

Tézisek

Történelemtudományi Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: Dr. Székely Gábor DSc, egyetemi tanár

Régészet Doktori Program

Doktori program vezetője: Dr. Borhy László DSc, egyetemi tanár

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Elnök: Dr. Bartosiewicz László DSc, egyetemi tanár

Bírálok: Dr. Anders Alexandra CSc

Dr. M. Virág Zsuzsanna PhD

Titkár: Dr. Kalla Gábor PhD, habil. egyetemi docens

Tagok: Dr. Czajlik Zoltán CSc

Dr. Bondár Mária CSc

Dr. V. Szabó Gábor PhD, egyetemi adjunktus

Témavezető és tudományos fokozata: Dr. Raczky Pál CSc, egyetemi tanár

Budapest, 2013

A DISSZERTÁCIÓ CÉLJA

Disszertációm célja az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának (AVK) késői csoportjaira – Tiszadob, Bükk, Szakálhát – vonatkozó új adatok bemutatása a mai Borsod–Abaúj–Zemplén megye (B.-A.-Z. megye) területéről, valamint e csoportok lelőhelyeinek és leletanyagának átfogó elemzése. Témaválasztásom fő oka, hogy a Kalicz N. és Makkay J. vonaldíszes monográfiájának megjelenése (1977) óta eltelt több mint 30 évben jelentősen megnőtt az ezen időszakba sorolható lelőhelyek száma a megyében, az elmúlt 20 év beruházásokat megelőző nagy felületű feltárásainak köszönhetően pedig a korábbiaknál nagyobb településrészletek láttak napvilágot (pl. Sajószentpéter-Kövecses, S. Koós Judit feltárása, 2001; Mezőkövesd-Nagy-fertő, a szerző feltárása, 2002; Garadna-Elkerülő út, 2. lelőhely, a szerző feltárása, 2003), melyek lehetőséget biztosítottak a korszakra vonatkozó ismereteink bővítésére, valamint új vizsgálati és feldolgozási módszerek alkalmazására.

Az AVK késői csoportjai közül értekezésemben a hangsúlyt a bükki kerámiaművességgel jellemezhető lelőhelyek és leletanyagok feldolgozására helyeztem.

A FELDOLGOZÁS MÓDSZEREI

A kutatás első lépéseként elkészítettem a megye ismert középső neolitikus lelőhelyeinek és leletegyütteseinek szöveges (Excel alapú) és térinformatikai (ArcMap) adatbázisát. Az adatbázisok megalkotásakor olyan szempontokat is figyelembe vettem, melyeket későbbi kutatások hasznosíthatnak (kistáj kategória felvétele, lelőhelyek domborzati helyzetének pontosabb meghatározása, EOVS koordináták a helymeghatározás pontosságával, tengerszint feletti magasság). Az alapadatok között összefoglaltam a lelőhelyek és leletegyüttesek (tétélek) kutatástörténetét, irodalmát, valamint leltári és adattári adatait.

Miután az egyes települések szintjén túlmutató összefüggéseket is vizsgálnom kellett, szükséges volt a lelőhelyeknél nagyobb egységekkel dolgozni. Munkám során a késői AVK csoportok hagyományos elnevezéseit (tiszadobi csoport, bükki kultúra, szakálhádi kultúra, esztári kultúra) használtam. Mivel az elemzés főként a kerámiaművességben és a kerámia-díszítésben jelentkező eltéréseken, illetve az ezek révén megmutatkozó lelőhely-csoportosulásokon alapul, ezért a kultúra/csoport fogalmak alatt mindig a tiszadobi, bükki, szakálhádi és esztári „kerámiaművességgel jellemezhető közösségeket” értem.

Az elérhető leletanyagokat egységes szempontok szerint vizsgáltam, és a kerámiák stílusjegyei alapján megkíséreltem ezek lehető legpontosabb kronológiai besorolását. Nagyszámú leletegyüttes elemzése után nyilvánvalóvá vált, hogy a tiszadobi díszítőstílus folyamatosan alakult át bükki stílussá, az átmenetet mutató leletanyagok egyik vagy másik „fázishoz” kötése pedig nehézkes. Emiatt a dolgozatban bevezettem a Tiszadob–Bükk átmenet fogalmát,

melyhez a feltételezett legkésőbbi tiszadobi és legkorábbi bükki leletegyütteseket soroltam, függetlenül attól, hogy milyen arányban található meg bennük a tiszadobi, illetve a bükki stíluselemek.

A bükki kerámiaművességgel jellemezhető lelőhelyek és leletanyagok elemzését a sajószentpéter-kövecsesi település teljes feldolgozásával kezdtem, melynek oka, hogy kutatómunkám kezdetekor B.-A.-Z. megyéből egyedül ezt a településrészletet ismertük, amely a korábbiakhoz képest nagyobb felületű feltárás során látott napvilágot. Az 5016 db sajószentpéter-kövecsesi töredékes kerámialelet elemzéséhez olyan módszert dolgoztam ki, amely újabb edény- és díszítéskategóriákkal bővítve alkalmas a bükki kultúra B.-A.-Z. megye területéről ismert más leletegyütteseinek feldolgozására, és ezt követő összehasonlítására (zárt objektumok leletanyaga). Ehhez a J. Lichardus (1974) által alkalmazott kerámiatípus-, díszítési elem-, valamint díszítési rendszer-elnevezéseket használtam fel. Bár J. Lichardus bükki kerámiákat leíró rendszerét sok kritika érte, ezek elsősorban kronológiai következtetéseire vonatkoznak. Az általa a díszített bükki finomkerámiára kidolgozott rendszer nagymértékben alkalmas az edények és edénytöredékek jellemzésére, ellentétben a vonaldíszes kerámiákra kidolgozott más leíró rendszerekkel. Természetesen az ismert leletanyag jelentősen gyarapodott az elmúlt évtizedekben, ami újabb fő díszítőstílusokkal (*Verzierungsstil*) és az eddigiek újabb variánsaival bővítette az általa felvázolt képet.

A bükki kerámialeletek vizsgálata során elvégeztem az 500-nál több töredéket tartalmazó B.-A.-Z. megyei objektumok anyagának statisztikai összehasonlítását korrespondencia elemzéssel (Past program).

EREDMÉNYEK

A napjainkban létező 358 önálló B.-A.-Z. megyei település határából Kalicz N. és Makkay J. (1977) 189 középső neolitikus lelőhelyet, illetve feltételezett lelőhelyet ismertettek monográfiájukban. Gyűjtésében 473 biztosan vagy nagy valószínűséggel középső neolitikus lelőhely és leletegyüttes szerepel a megye területéről. 259 esetben neolitikumnál pontosabb korhatározást nem lehetett tenni, tapasztalataim szerint azonban e leletegyüttesek 80–90%-a szintén középső neolitikus lehet, ami arra utal, hogy a korszakhoz sorolható ismert települések száma jelenleg meghaladhatja a 600-at.

A B.-A.-Z. megyei mai települések közül 93 határából voltak ismertek középső neolitikus lelőhelyek Kalicz N. és Makkay J. (1977) gyűjtése idején. Adatbázisomban 195 település lelőhelyei és leletegyüttese találhatóak meg, melyek nem mindegyike középső neolitikus, mégis jól mutatják, hogy az elmúlt évtizedekben fokozatosan zsugorodtak a korábban a kutatás számára „fehér foltnak” számító területek.

A gyűjtés nyomán megállapítható vált, hogy a szakálhádi kerámiaművességgel jellemezhető közösségek települései is jelen vannak B.-A.-Z. megyében. Bár Kalicz N. és Makkay J. (1977) a szakálhádi kultúra északi határát a Füzesabony–Tiszafüred vonal mentén határozta meg, eredményemet előrevetítette, hogy e vonaltól jóval északabbra fekvő két B.-A.-Z. megyei települést is említettek bizonytalan lelőhelyként (Tard és Bogács-Pazsagpuszta). Várható volt továbbá, hogy az általuk a „szilmei csoporthoz” sorolt lelőhelyek egy része a szakálhádi kultúrához köthető. A leletanyagok vizsgálata során 13 lelőhelyet sorolhattam több-kevesebb bizonyossággal a kultúrához, melyek főként a Miskolci- és Egri-Bükkalja területén, a Sajó–Hernád-sík DNy-i részén, valamint a Borsodi-Mezőség Ny-i részén, összefoglalóan Dél-Borsod Ny-i részén találhatóak.

A bükki kultúra sajószentpéter-kövecsesi lelőhelyének feldolgozásakor rekonstruálhatóvá vált a településrészlet szerkezete, mivel a későbbi korszakok objektumai nem bolygatták meg a rendszert mutató neolitikus telepjelenségeket. Megállapítható, hogy a lakóépületek viszonylag elszórtan, egymástól nagyobb távolságokra (45–50 m), a körülöttük feltárt objektumokkal együtt kisebb egységeket alkotva helyezkedtek el, melyeket feltehetően gazdasági-társadalmi egységeknek, háztartásoknak tarthatunk. A 13. házomladék és a környező objektumok esetében megfigyelhető a ház – agyagkitermelő gödör – temetkezés egysége is. Vagyis e sajószentpéteri település az AVK és csoportjai általános belső településszerkezeti képét mutatja, amely még mentes a középső neolitikum utolsó fázisában zajlott változásoktól. A kevés telep-objektum, azok világos, egymás által sem bolygatott rendszere, illetve az átépítések nyomainak hiánya pedig arra enged következtetni, hogy a feltárt teleprészletet viszonylag rövid ideig lakhatta egy bükki kerámiaművességgel jellemezhető közösség. Ezt a következtetést a kerámia leletanyag egyöntetűsége, illetve a kerámiapetrográfiai vizsgálatok is alátámasztják.

A sajószentpéteri kerámiaanyag feldolgozását a *díszített finomkerámia*, *díszítetlen finomkerámia*, az *AVK díszű házi kerámia* és a *házi kerámia* kategóriák mentén végeztem. Az alapadatok mellett a kidolgozott edény- és díszítéskategóriák alapján felvettem az egyes objektumok leletanyagát, majd elemeztem a kategóriák előfordulását a jelenségek, illetve a lelőhely teljes anyagában. A finomkerámiák vizsgálata azt mutatta, hogy a sajószentpéteri leletanyag Kalicz N. és Makkay J. rendszerében a Bükk I időszakra, míg J. Lichardus kronológiájában a Bükk AB fázisra tehető. A leletanyag korai bükki időszakra keltezését a házi kerámiák néhány jellemzője is támogatta. A finomkerámiák fő díszítőstílusai (*Verzierungsstil*) közül a tompa ívű vonal-kötegeket felvonultató $\beta 1$ és $\beta 2$, az ellentétes irányba tekeredő spirálokból álló $\zeta 1$, valamint a felületkitöltő, folyamatos, esetleg metopészerűen osztott díszítésű $\eta 1$ és $\eta 2$ díszítőstílusok részletei fordultak elő nagyobb számban, néhány töredék díszítése pedig az $\alpha 1$ és $\alpha 2$ stílusokkal hozható kapcsolatba. Jellemzőek a fő díszítést függőlegesen és vízszintesen is több mezőre osztó sávok, valamint egy változatos, különálló elemekből felépülő díszítőstílus (S-11 kategória), mely J. Lichardus rendszerében nem szerepel. Feltűnő a csúcsíves

vonalkötegeket („gótikus ablak”) tartalmazó $\beta 3 - \beta 5$, a levágott tetejű vonalkötegekből álló $\gamma 1 - \gamma 3$, valamint a legtöbbször sárga és vörös inkrusztációval társuló $\delta 1 - \delta 4$ és $\varepsilon 1 - \varepsilon 2$ díszítőstílusok teljes hiánya, ami feltehetően kronológiai okokkal magyarázható.

A sajoszentpéter-kövecsesi 22. sír embertani anyagán végzett radiokarbon mérés eredménye azt mutatja, hogy a Bükk AB fázisba sorolt temetkezés és ezzel együtt a feltárt településrészlet az 5214 cal BC (68,2%) 5068 cal BC közötti időszakra keltezhető. A sír kalibrálatlan BP koradata (6190±40) majdnem megegyezik Garadna-Elkerülő út, 2. lelőhely két embertani anyagának adatával (6200±40; 6220±40), melyek edénymellékleteik alapján a Tiszadob–Bükk átmenet fázisába tehetőek. Az eredmények utalhatnak arra, hogy e kerámiadíszítési fázisokat (Tiszadob–Bükk átmenet, Bükk AB) valóban nem tekinthetjük kronológiai periódusoknak. Elképzelhető az a magyarázat is, hogy a kerámiadíszítés változása viszonylag gyorsan következett be, bár ennek ellentmond az átmenet különböző fázisait mutató nagyszámú leletanyag. Valószínűbb, hogy a változás a különböző területeken eltérő időben zajlott, vagyis esetünkben amíg a Sajó völgyében már főként a Bükk AB fázisra jellemző díszítőstílusokat használták, addig a Hernád völgyében még a Tiszadob–Bükk átmenet stílusai éltek. A kérdés eldöntésére további, nagyobb sorozaton elvégzett radiokarbon vizsgálatokra van szükség.

A bükki kultúrához köthető településrészletek és azok leletanyagának átfogó elemzése azt mutatja, hogy B.-A.-Z. megye lelőhelyein a bükki stílus tisztán jelentkezik a kerámiadíszítésben. Egyedül a festett csoportok és a bükki kultúra érintkezési zónájának tartható Bodrogköz területén fekvő Bodroghalom-Medvetanya, Hydroglobus környéke lelőhelyen (bükki és esztári jellegű edény), illetve a bükki–szakálhádi érintkezési zónában, a Miskolci-Bükkalja területén elhelyezkedő Bükkaranyos-Földváron (bükki és szakálhádi elemekkel vegyes kerámialeletek) fordulnak elő kevert leletanyagok.

A B.-A.-Z. megyei lelőhelyek és leletgyűttesek alapján megállapítható, hogy a bükki kultúra feltételezett korai periódusaiban (Tiszadob–Bükk átmenet és Bükk AB) jóval több település létezett, mint a klasszikus és késői időszakban (Bükk B és Bükk C). A bükki kerámiaművességgel jellemezhető lelőhelyek és leletgyűttesek száma jelenleg 184 (B.-A.-Z. megye), közülük az egyes fázisokba sorolhatóak száma azonban jóval kevesebb. Korai leletanyag 94, míg klasszikus-késői leletanyag 57 esetben fordul elő, de ezek között természetesen vannak több fázison keresztül lakott települések is. A bükki kultúra belső kronológiája radiokarbon adatokkal még nem kellően alátámasztott, a kerámiák minőségében és díszítésrendszerében mutatkozó jelentős különbségek miatt ezt a két nagyobb időszakot bizonyosan el lehet különíteni. E két fő periódus lelőhelyeinek elterjedésében területi különbségek nem figyelhetőek meg. A települések számának megfigyelt csökkenése legvalószínűbben településkonzentrációra utal (ld. a Polgár környéki adatokat), lehetséges azonban más magyarázat is (népességszám csökkenés, a két periódus eltérő időtartama). A kérdés eldöntéséhez további kutatásokra van szükség. A településkonzentráció nyomai lehetnek a lelőhelyek vastagabb

kultúrrétegei, a bükki kultúra klasszikus és késői fázisának lelőhelyei esetében azonban ezek adatai kevésbé egyértelműek, mivel a települések főként magaslati pozícióban vagy frekvenciánál helyen találhatóak, emiatt a későbbi korszakok bolygatásai jelentősek (pl. középkori várak, bronzkori telepek).

A bükki kultúra településein újabban feltárt temetkezésekkel együtt jelenleg 14 lelőhelyről 41 sírt és 3 kettős temetkezést köthetünk e közösségekhez. A korábban ismert 5 temetkezéshez képest jelentősen megnövekedett számú sír lehetővé tette a temetkezési rítusnak az AVK és más csoportjaiétól elkülönített vizsgálatát, valamint a korábbi adatokkal való összevetését. Az elemzésben jelentős helyen szerepelt a Garadna-Elkerülő út, 2. lelőhelyen előkerült 12 sír. Megállapítható, hogy a bükki kerámiaművességgel jellemezhető közösségeknél továbbra is a Kalicz N. és Makkay J. által (1977) az AVK és csoportjaira jellemzőnek tartott DK-ÉNy-i tájolás (kis eltérésekkel), valamint a bal oldali zsugorított fektetés tartható a leggyakoribbnak. Okkermelléklet a temetkezéseknek csupán a harmadában-negyedében, míg mellékletek majdnem a felében fordulnak elő. Lehetséges, hogy e közösségek sírjai mellékletekben „gazdagabbak” voltak az AVK és más csoportjai temetkezéseinél, de az is elképzelhető, hogy e kevés sír nem reprezentálja megfelelően a temetkezési szokásokat. Figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy a két legnagyobb sírszámú és mellékletekben „leggazdagabb” lelőhely, Šarišské Michal’any, illetve Garadna-elkerülő út, 2. lelőhely az É-D-i irányú cserekapcsolatok „útvonalán”, a Torysa/Tarca és a Hernád völgyében helyezkedik el.

A bükki kultúra lelőhelyeinek csoportosításához a kerámiák legfontosabb, kronológiai jelentőségűnek tartható jellemzőit használtam fel, mivel radiokarbon adatsorok hiányában más támpont nem állt rendelkezésre. A korai időszakhoz az edények négyszögletes szájkiképzését, valamint karéjos vagy felcsúcsosodó peremkiképzését kötöttem. A díszítéstílusok (*Verzierungsstil*) közül a tompa ívű vonalköteget tartalmazó Lichardus-féle $\alpha 1$, $\beta 1 - \beta 2$ és ezek újabb variánsai, a futóspirál díszes $\alpha 2$, az egymásnak támaszkodó félspirálokból és félkörívekből álló $\zeta 1 - \zeta 2$, a rácsmintás felületű $\eta 1$, valamint a mezőkre osztott díszű (de „negatív díszítés” nélküli) $\eta 2$ stílus szintén a korai periódus terméke lehet. Ezek fő jellemzője a ritkább vonalköteg-dísz, és a „negatív díszítés” hiánya. Ide sorolható még a ritkás vonalakból és különálló elemekből felépülő (korábban említett) S-11 kategória, mely tiszadobi díszítéstílus(ok) felbomlása, bükki elemmé való átalakulása lehet.

A klasszikus–késői időszak jellemzője a bomba formájú edények S-profilú változata, a díszítőelemek közül pedig a „negatív díszes” peremdíszítések és díszítő háromszögek. A díszítéstílusok (*Verzierungsstil*) közül a csúcsíves vonalköteget („gótikus ablak”) tartalmazó Lichardus-féle $\beta 3 - \beta 5$ és ezek újabb variánsai, a levágott tetejű vonalkötegekből álló $\gamma 1 - \gamma 3$, a legtöbbször sárga vagy vörös inkrusztációval kitöltött $\delta 1 - \delta 4$, a teljes felületet kitöltő $\epsilon 1 - \epsilon 2$ és újabb variánsai, valamint a mezőkre osztott felületű díszítéstílusok közül a sűrű vonalkötegekből felépülő, „negatív díszeket” tartalmazók szintén a klasszikus–késői periódus

emlékei lehetnek. Ezek fő jellemzője a sűrű, finom vonalköteg-dísz, és a „negatív felületek” felfényezése, díszítőelemként való felhasználása.

Kísérletet tettem az egyes fázisok (Tiszadob–Bükk átmenet, Bükk AB, Bükk B, Bükk C) jellemző díszítéstílusainak (*Verzierungsstil*) meghatározására a B.-A.-Z. megyei leletanyagok alapján, mely azonban csak újabb településrészletek feltárása és természettudományos kormeghatározása után válik tesztelhetővé. Megállapítottam, hogy némelyik J. Lichardus által meghatározott fő díszítéstílus a tiszadobi–bükki stílusváltástól kezdve jelen volt, és a bükki kultúra végéig fennmaradt, bár időközben átalakuláson ment át.

A bükki kerámialeletek statisztikai összehasonlító vizsgálatához négy lelőhely 7 objektumának anyaga tűnt megfelelőnek, melyek közül Sajóvámos-Coop neolitikus jelensége a Tiszadob–Bükk átmenet fázisához, Sajószentpéter-Kövecses és Sajószentpéter-Vasúti őrháztól É-ra lelőhelyek objektumai a Bükk AB kerámiadíszítési fázishoz, míg a Felsővadász-Várdombon feltárt jelenség a Bükk B–C fázisokhoz sorolható. Az elemzésben két házomladék (Sajószentpéter-Kövecses, 13. és 15. obj.), három közepes méretű agyagkitermelő (hulladék) gödör (Sajószentpéter-Kövecses, 17. obj., Sajószentpéter-Vasúti őrháztól É-ra, 64. obj., Sajóvámos-Coop neolitikus obj.) és két kisméretű tároló (hulladék) gödör (Sajószentpéter-Kövecses, 24. obj., Felsővadász-Várdomb, 14. obj.) szerepelt. E különbségeken kívül a vizsgált települési jelenségek leletanyaguk mennyiségében és a finomkerámia százalékos arányában ugyancsak eltértek, továbbá a két egymás közelében fekvő sajószentpéteri házomladék anyaga is különbözött egymástól. Mivel a vizsgált objektumok száma kevés, típusuk (funkciójuk) pedig eltérő, emiatt a bennük felhalmozott/felhalmozódott anyag az esetleges kronológiai különbségektől eltekintve is eltérő összetételű lehetett. Emiatt úgy vélem, hogy ez a statisztikai összehasonlítás inkább kísérleti jellegű.

A finomkerámiák vizsgálatához 6 objektumból származott elegendő mennyiségű anyag, míg a házi kerámiáknál mind a 7 objektum vizsgálható volt. Mindkét esetben elvégeztem az edénykategóriák és a díszítéstípusok alapján történő összehasonlítást (a töredékek száma szerint), majd megpróbáltam a kronológiai jelentőségűnek tartott jellemzőket kiválogatni, illetve a hasonló kategóriákat összevonni, és ezt követően újból elvégezni az összevetést.

A korrespondencia elemzés eredményeként úgy tűnik, hogy a finomkerámia alapformái a bükki kerámiastílus használatának ideje alatt keveset változtak, az objektumok anyagának összetétele inkább méretükkel és funkciójukkal mutat szorosabb kapcsolatot. A finomkerámiákon előforduló díszítések statisztikai vizsgálata azonban különbözőnek mutatta a hagyományos tipokronológiai feldolgozással eltérő fázisba sorolt objektumok anyagát, ami arra utal, hogy a díszítések alapján történő statisztikai összehasonlítás a későbbiekben alkalmas lehet a bükki kultúra belső kronológiájának kidolgozásához. A behatóbb elemzéshez azonban újabb objektumok anyagára van szükség minden kerámiafázisból.

A házi kerámiák adatainak hasonló elemzése az edénykategóriák alapján három „csoportosulást” mutatott: 1. Sajószentpéter-Kövecses feltehetően egy háztartáshoz tartozó 13., 17. és 24. objektuma, 2. Sajószentpéter-Kövecses 15. házomladéka és Felsővadász-Várdomb kisméretű gödre, 3. Sajóvamos és Sajószentpéter-Vasúti őrháztól É-ra lelőhely nagyméretű agyagkitermelő gödrei. Az eltérés az egyes „csoportok” között azonban kicsi, így azt mondhatjuk, hogy a finomkerámia formák mellett valószínűleg a házi kerámia formái sem használhatóak fel kronológiai következtetésekhez. A házi kerámiák díszítményeinek vizsgálata ezzel ellentétben azt mutatta, hogy ezek némelyikének jelentősége lehet az időrend szempontjából. A későbbiekben tehát, amint több lelőhelyről áll majd rendelkezésre hasonló típusú (funkciójú) és eltérő feltételezett korú objektumok anyaga, érdemes lesz az elemzést megismételni.

A bükki kerámiaművesség darabjainak archeometriai vizsgálatában a harmadik DAAD-MÖB projekt tagjaként vettem részt. A program során a bükki kultúra 10 B.-A.-Z. megyei lelőhelyéről származó közel 200 kerámia minta elemzését végeztük el. A geokémiai vizsgálatok a finomkerámia rendkívüli heterogenitását mutatták, ami megerősíti, hogy az egyes közösségek a házi kerámiák mellett maguk készíthették finomkerámiáikat is, tehát valóban nem létezett „recept” az igen magas színvonalú bükki kerámia elkészítésére, és (amint az várható volt) nem léteztek kifejezetten a kerámiakészítésre szakosodott települések sem. A petrográfiai vizsgálatok ezzel ellentétben arra utaltak, hogy minden településen megtalálható egy kifejezetten helyi, illetve egy, a geológus kollégák által „regionálisnak” nevezett nyersanyag. A „regionális” nyersanyagoknak a helyiektől eltérő összetevői az azonos geológiai egységből eredő folyók medencéjében (azok víz- és törmelékiszállító tevékenységének köszönhetően) nagy területen megtalálhatóak a mai B.-A.-Z. megyében, vagyis az egyes közösségek számára a „helyi” nyersanyagokkal együtt széles körben hozzáférhetőek lehettek. Valójában tehát ezek ugyanúgy helyi nyersanyagok, melyek azonban több mikrorégióban is megtalálhatóak. Kiemelt jelentőségű a hosszú életűnek feltételezett Garadna-Elkerülő út, 2. lelőhely kerámiaanyagának vizsgálata, mivel itt több fázisba (Tiszadob-Bükk átmenet, Bükk AB, Bükk C) sorolható töredékek elemzése is megtörtént. A petrográfiai és a geokémiai vizsgálatok egyaránt kimutatták, hogy a finomkerámiák anyaga viszonylag egységes, az egyes fázisok leletei között csak kisebb különbségek figyelhetők meg. A projekt részeként sor került a bükki kerámiák fehér, sárga és vörös színű inkrusztációi anyagának mikroanalitikai vizsgálatára, mely a korábbi feltételezéseket támasztotta alá: ezek alapanyaga a legtöbb esetben kaolinit lehetett, melyet a sárga szín elérése érdekében goethittal, a vörös szín eléréséhez pedig hematittal színezték.

A bükki kerámiastílus használatának idejét mutató B.-A.-Z. megyei radiokarbon adatok egyelőre kis számúak, a korai periódusra vonatkoznak, és tág időhatárokat jelölnek ki (ld. fentebb a sajószentpéter-kövecsesi feldolgozási eredményeknél). A tiszadobi és szakálhádi kerámia-

művességekhez, valamint a Bükk C fázishoz köthető minták vizsgálata pedig folyamatban van, ezért a középső neolitikum második felénél pontosabb keltezés jelenleg nem adható.

B.-A.-Z. megye késői AVK csoportokhoz sorolható településeinek és leletgyűjtéseinek elemzésekor a települések elhelyezkedésére, továbbá az egyes csoportok településterületének és érintkezési zónáinak vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A késői AVK csoportok (regionális kerámiastílusok) kialakulásának idejéhez jelenleg mindössze 17 B.-A.-Z. megyei leletanyag köthető. Ezen AVK 3 időszakba sorolható lelőhelyek között a szarvas-érparti típushoz hasonló (pl. Nyékládháza-III. sz. kavicsbánya), az AVK és tiszadobi csoport átmenetét mutató (pl. Csincse-M3-14-15-16. lelőhely), valamint két esetben talán az AVK és szakálhádi kultúra átmenetére utaló leletgyűjtések regisztrálhatók (Bükkábrány-Bánya, II. lelőhely, Szentistván-Vermes-part). E lelőhelyek főként a megye alföldi részein csoportosulnak.

Az AVK 3 időszakba helyezett tiszadobi csoportnak B.-A.-Z. megye területén 72 lelőhelye ismert. A kerámiastílus jellegzetességei alapján korainak meghatározott települések mellett (pl. Mezőkeresztes-Cet-halom/M3-10. lelőhely, Hejőkürt-LIDL logisztikai központ), a klasszikus tiszadobi stílussal jellemezhető telepek (újabb pl. Hejce-Püspöktábla, Mezőzombor-Temető, Novajdrány-Terpesz Kelet, Szentistvánbaksa-Kossuth u. 37.) és néhány késői tiszadobi lelőhely is megtalálható (Hernádszurdok-Tükör-domb, Monaj-Kendi-tanya). A legkésőbbi leletanyagok a Tiszadob-Bükk átmenet fázisába sorolhatók, melynek lelőhelyeit azonban már a középső neolitikum 4. periódusához kötöttem. A tiszadobi csoport lelőhelyei az Alföldön, az Északi-középhegység nagyobb folyóvölgyeinek teljes területén, a dombságokban, valamint a hegységek alacsonyabb régióiban találhatóak meg. Feltűnő a hiányuk Dél-Borsod D-i részén, ami talán arra utal, hogy a szakálhádi kerámiaművességgel jellemezhető közösségek már a tiszadobi stílus használata idején jelen voltak a térségben. A Hernád-völgy és Cserehát kistájak lelőhelyei egy módszertani problémára is rávilágítottak. A tiszadobi csoport több településrészlete ezeken a területeken 140–200 cm mélységben „eltemetve” kerül elő, így felszíni nyomaik nem regisztrálhatók.

A bükki kultúra lelőhelyeinek elterjedése kissé szélesebb spektrumú a tiszadobi csoportéinál, hiszen ezek a magashegységi régiókban is feltűnnek. A részletesebben vizsgált Hernád-völgy és Cserehát kistájak esetében pedig úgy tűnik, hogy a folyók/vízfolyások közeléből a közösségek magasabb térszínre költöztek a Tiszadob-Bükk átmenet időszakában és a Bükk AB fázisban. A szakálhádi kultúra B.-A.-Z. megyei lelőhelyeinek kis száma miatt a fentiekhez hasonló megfigyeléseket nem tudtam tenni.

Bár a dolgozatban az AVK 3–4. fázisok idejére összepontosítottam, gyűjtésem a teljes középső neolitikum átfogta, így megállapíthattam, hogy a B.-A.-Z. megyei lelőhelyek elhelyezkedése alátámasztja Kertész R. és Sümei P. „agroökológiai barrier”-ekre vonatkozó elméletét (1999; 2001).

A tiszadobi csoport B.-A.-Z. megyei lelőhelyeinek és leletegyütteseinek vizsgálata szerint – a bükki kultúrához hasonlóan – ezek anyaga is egy díszítőstílus jellemzőit mutatja, melyben csupán néhány, más csoportra jellemző töredék tűnik fel. A Bodrogeköz azonban már a tiszadobi csoport időszakában is érintkezési zóna lehetett, melyet Sátoraljaújhely-Ronyva-part lelőhely kevert leletanyaga (tiszadobi és Raškovce-stílusú kerámiák együttes jelenléte) bizonyít.

A szakálhádi kultúra B.-A.-Z. megyei leletanyagaiban, melyek között Mezőkövesd-Nagy-fertő (M3-76. lelőhely), Mezőnagy Mihály-Salamon-tanya és Mezőkeresztes-Cet-halom (M3-10. lelőhely) települések leletei a legjelentősebbek, a bükki és szakálhádi kerámiaművesség egymásra hatása figyelhető meg, finomkerámiájuk azonban jól elkülöníthető módon szakálhádi stílusú. Leleteik egymással, valamint Kompolt-Kistéren, 14. lelőhely anyagával mutatják a legszorosabb kapcsolatot. Ezen szakálhádi kerámiaművességhez köthető bükkaljai települések közelében, a szomszédos Bükk hegység barlangi lelőhelyein, a bükki kultúra településterületének többi részéhez képest kissé nagyobb számban (de lelőhelyenként kevesebb, mint 10 töredék) találkozunk szakálhádi stílusú finomkerámiával és házi kerámiával (jelenlétükre már Losits F. /1976/, valamint Kalicz N. és Makkay J. /1977/ is utalt). E két terület tehát az eltérő kerámiaművességű szomszédos közösségek interakciójára utal.

A terület különleges lelőhelye Bükkaranyos-Földvár, melynek finomkerámia anyaga kevert jellegű, és nem köthető egyértelműen egy stílushoz (Kompolt-Kistéren, 14. lelőhelyhez hasonlóan). A szakálhádi finomkerámia mellett klasszikus és késői bükki stílusú (Bükk B–C) darabok találhatóak, a kettősség pedig akár egy töredéken belül is megfigyelhető.

A késői AVK csoportok kapcsolatára utalnak a B.-A.-Z. megyei településeken feltűnő esztári és Raškovce- vagy Diakovo-jellegű kerámiatöredékek (pl. Hejőkürt-LIDL logisztikai központ, Mezőzombor-Temető, Mezőkeresztes-Cet-halom/M3-10. lelőhely, Mezőnagy Mihály-Salamon-tanya). A dunántúli vonaldíszes csoportokkal fennálló kapcsolatokat viszonylag kevés lelet mutatja az AVK 3–4 korú települések kerámiaanyagában. A régóta ismert edelényborsod-derékegyházi és büdöspeszt-barlangbeli zselizi töredékek mellett csupán egy új lelőhely – Mezőkövesd-Nagy-fertő – három, valószínűleg egy edényből származó késő kottafejes – kora zselizi töredéke említhető. A kapcsolatjelző nyersanyagok és tárgyak közül kiemelkedőek a *Spondylus* ékszerek. Feltételezhető, hogy a frekvencián helyen fekvő, a cserekapcsolatok szempontjából „központi” szerepű településeket a viszonylag jelentős mennyiségű *Spondylus* leletet szolgáltató lelőhelyek jelölik, melyek egyúttal a csereútvonalakat is mutathatják. A B.-A.-Z. megyei leletek a Hernád völgyére és a közvetlenül az Alföld és hegyvidék találkozásánál fekvő területekre utalnak a csere útvonalaiként.

A dolgozat eredményei alapján kijelölhető a kutatás további iránya. A feltárt településrészletek közül elsősorban a korai tiszadobi stílushoz köthető Hejőkürt-LIDL logisztikai

központ nagyszámú jelenségének és 45 temetkezésének értékelésére lenne szükség. A bükki kultúra esetében elengedhetetlen a kerámiák díszítése alapján a klasszikus és késői fázisba sorolt lelőhelyek szisztematikus kutatása, valamint ezekről statisztikailag értékelhető mennyiségű, zárt objektumokból származó kerámiaanyag és radiokarbon vizsgálatra alkalmas minták gyűjtése annak érdekében, hogy összehasonlíthatóvá váljanak a jelen munkában elemzett korai bükki leletanyagokkal és településrészekkel. A fentiekén kívül fontos feladat a szakálhádi kultúra B.-A.-Z. megyei lelőhelyeinek kutatása, illetve a Dél-Borsod K-i felén elhelyezkedő lelőhelyek stílusjellemzőinek meghatározása.

TEMATIKUS SZERZŐI BIBLIOGRÁFIA

1. Csengeri P.: Középső neolitikus arcok edények Garadnáról (Hernád-völgy). – Middle Neolithic vessels with human face representation from Garadna (Hernád valley, Northeast Hungary). *HOMÉ* 50, 2011, 67–104.
2. Csengeri P.: Settlements of the Bükk culture from Hernád Valley, North-eastern Hungary. – A bükki kultúra települései a Hernád völgyében (Északkelet-Magyarország). *Archeometriai Műhely* VII/4, 2010, 227–236.
3. Csengeri P.: A bükki kultúra kutatásának új eredményei Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. In: P. Fischl K. – Lengyel Gy. (Szerk.): *Archeometria és régészet. Tanulmányok a Régészet és segédtudományok és a Kognitív régészet és archaeometria az őskőkortól* című konferenciáról, Gesta 9, Miskolc 2010, 55–77.
4. Csengeri P.: A szakálhádi kultúra települései Mezőkövesd-Nagy-fertőn és Mezőkövesd-Meleg-oldalban. Előzetes jelentés. – Settlements of the Szakálhát culture at Mezőkövesd-Nagy-fertő and Mezőkövesd-Meleg-oldal in North-eastern Hungary – preliminary report. *HOMÉ* 49, 2010, 7–33.
5. Csengeri P.: The Neolithic and the Copper Age in the Sajó-Bódva Interfluve. In: Gál E. – Juhász I. – Sümei P. (Eds.), *Environmental Archaeology in North-eastern Hungary*. *Varia Archaeologica Hungarica* 19, Budapest 2005, 223–235.
6. Csengeri P.: Spondylus mellékletes középső neolitikus temetkezések Mezőzomborról és Mezőkövesdről. – Middle Neolithic burials with Spondylus shell ornaments from Mezőzombor (Tiszadob group) and Mezőkövesd (Szakálhát culture). In: Ilon G. (Szerk.), *ΜΩΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés, Szombathely – Bozsok, 2002. október 7–9., Szombathely, 2004, 65–90.*

7. Csengeri P.: Adatok a Cserehát őskori településtörténetéhez. – Data to the Prehistoric Settlements of the Cserehát. In: Nagy E. Gy. – Dani J. – Hajdú Zs. (Szerk.), ΜΩΜΟΣ II. Őskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete, Debrecen, 2000. november 6–8., Debrecen 2004, 45–59.
8. Csengeri P.: A bükki kultúra települése Sajószentpéter, Kövecsesen (Előzetes kutatási jelentés) – Settlement of the Bükk culture at Sajószentpéter, Kövecses (Preliminary report). In: Kisfaludi J. (Szerk.), Régészeti kutatások Magyarországon 2001 – Archaeological Investigations in Hungary 2001, Budapest 2003, 31–46.
9. Csengeri P.: A bükki kultúra temetkezése Mezőzomboron. – A burial of the Bükk culture from Mezőzombor. Ősrégészeti Levelek – Prehistoric Newsletter 3, 2001, 12–16.
10. Csengeri P.: Adatok a bükki kultúra kerámiaművességének ismeretéhez. A felsővadász-várdombi település leletanyaga. – Data to the pottery of the Bükk Culture. Archaeological finds from the settlement at Felsővadász-Várdomb. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 40, 2001, 73–105.

Társszerzőkkel:

1. Siklósi Zs. – Csengeri P.: Reconsideration of Spondylus usage in the Middle and Late Neolithic of the Carpathian Basin. In: Ifantidis, F. – Nikolaidou, M. (Eds.), Spondylus in Prehistory. New Data and Approaches. Contributions to the Archaeology of Shell Technologies. BAR Int. Ser. 2216, Oxford 2011, 47–62.
2. Szilágyi V. – T. Biró K. – Csengeri P. – S. Koós J. – Szakmány Gy. – Tóth M. – Taubald, H.: Előzetes eredmények a bükki kultúra finomkerámiájának nyersanyag azonosítási és technológiai vizsgálatából. Archeometriai Műhely, V/3, 2008, 27–40.